

Kas Bartholomäus Hoeneke „Liivimaa noorem riimkroonika“ on Jüriöö ülestõusu ajaloo allikas?

Anti Selart

Lihitsale küsimusele on lihtne vastus: loomulikult on. Kuid küsimus on siiski esitamist väärt, sest juba nelisada aastat pole seda kroonikat mitte keegi – vähemalt mitte teadlikult – näinud ja üsna tõenäoliselt ongi selle tekst lõplikult kaduma läinud. See, mis ajalookirjanduses Hoeneke kroonika nime all esineb, on tegelikult lõik ühe teise krooniku teosest, 1550. aastate teisel poolel Liivimaa Saksa ordu mitmete ametnike sekretärina teeninud ja hilisema Bremenist Johann Renneri (u. 1525–1583)¹ „Liivimaa ajaloost“. Küsimus on siis tegelikult kahe kroonika omavahelises vahekorras: selles, kui lähedal algupärandile seisab Renneri ümberjutustus.

Noorema riimkroonika varasem uurimislugu peaks üldjoontes olema hästi tuntud.² 1870. aastal leiti Bremenist Johann Renneri kroonika käsikiri, mille varsti avaldasid trükkis baltisaksa ajaloolased Richard Hausmann (1842–1918) ja Konstantin Höhlbaum

(1849–1904).³ Oma töö sissejuhatuses märkis Renner, et Liivimaal ei suutnud ta leida muid vanu ajalooraamatuid „kui vaid üheainsa kroonika, mille on kaua aega tagasi terve-nisti värssides kirjutanud üks Bartholomäus Hoeneke⁴ nimeline preester kuni ordumeister Goswin von Herike ajani“. ⁵ Selle põhjal arvas Höhlbaum, et Bartholomäus Hoeneke oli Saksa ordu preester, kes teenis Paides Järva foogti juures ja kirjutas seal jätku 13. sajandi lõpust pärinevale „Liivimaa vanemale riimkroonikale“. Süvenedes Renneri kroonika avaldamise eeltööde käigus selle teksti, järeldas Höhlbaum samuti, et kadunud kroonika on olnud Renneri allikaks, jutustades 14. sajandi esimese poole sündmusist.⁶ Vastavat Renneri kroonika osa (1315–1349⁷) eraldi publitseerides tõi Höhlbaum esile tekstikohad, mis tema järgi pärinesid muudest allikatest kui riimkroonikast või olid Renneri omapoolsed seletused ja lisandused.⁸ Riia lin-

¹ Johann Renner. Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tlk. I. Leimus ja E. Tarvel. Tallinn, 1995, lk. VII–XIX.

² Kokkuvõtet vt. [S. Vahre]. Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika (1315–1348). Tallinn, 1960, lk. 7–11; S. Vahre. Jüriöö, Tallinn, 1980, lk. 7–10; A. Mentzel-Reuters. Bartholomäus Hoeneke. Ein Historiograph zwischen Überlieferung und Fiktion. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland. Hrsg. von M. Thumser. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 18. Berlin, 2011, lk. 12–17. Järgnevalt on uurimislöö tutvustamisel peatunud ainult põhilistel küsimustel ja autoritel.

³ Johann Renner's Livländische Historien. Hrsg. von R. Hausmann und K. Höhlbaum. Göttingen, 1876.

⁴ Renneri tekstis seisab õigupoolest nimekuju *Hoeneken*.

⁵ Johann Renner's Livländische Historien, lk. 3.

⁶ K. Höhlbaum. Joh. Renner's livländische Historien und die jüngere livländische Reimchronik. Göttingen, 1872, lk. 92.

⁷ Hiljem täpsustatud, et 1315–1348.

⁸ K. Höhlbaum. Die jüngere livländische Reimchronik des Bartholomäus Hoeneke 1315–1348. Leipzig, 1872. 1876. aasta väljaandes on 1872. aasta omaga võrreldes üksikuid parandusi.

nabibliotekaar Georg Berkholz (1817–1886) seevastu oletas ühele Eestimaa rüütelkonna sekretäri Moritz Brandise (surn. u. 1602) notiitsile tuginedes, et Hoeneker võis olla Liivimaa ordumeistrite kaplan ning pärineda Osnabrücki kandist.⁹

Sellele tugevale vundamendile tuginesid kõik järgnevad uurijad, tegelikult täpsustades pigem detaile. Eestis asus pärast Teist maailmasõda nooremat riimkroonikat uurima Sulev Vahtre (1926–2007). Ta kinnitas veenvalt, et 14. sajandi lõpul Preismaal Marburgi Wigandi kirjutatud kroonikas ei ole allikana kasutatud „Liivimaa nooremat riimkroonikat“. Vahtre töö on seni kõige põhjalikum uurimus selle kroonika sisu ja ajaloo kohta. Vahtre tegi oma publikatsiooniga teoks ka kava, mida juba Höhlbaum oli kaalunud¹⁰, ja avaldas vastavad lõigud kõikidest kroonikatest, mille autorid kasutasid nooremat riimkroonikat, ning samuti Marburgi Wigandi kroonika ümberjutustusest (ka sellest riimkroonikast ei ole originaalis säilinud enam kui vaid üksikud katkendid).¹¹

Hiljem jäi riimkroonika uurimistöö pigem tagaplaanile.¹² Vaid Balti ajaloolane Paul Johansen (1901–1965) esitas oma postuumselt ilmunud monograafias Tallinna kroonikust Balthasar Russowist (surn. 1600) tõsise kahtluse, kas lugu 1315. aasta näljahädast ikkagi pärineb nooremat riimkroonikast, pigem oli tegu iseiseisva Bremeni traditsiooniga.¹³ Kuigi nii Höhlbaum¹⁴ kui ka Vahtre¹⁵ toonitasid, et nende tööd ei saa kindlasti mitte käsitleda katsena kroonikat rekonstrueerida, on meil igatahes kaks kroonikatekste sisaldavat raamatut pealkirjaga „Liivimaa noorem riimkroonika“ ning eksitus vastavalt kerge sündima.¹⁶ Tegelikult pole aga arvamused kroonika ja tema autori kohta muud kui pelgalt oletused.¹⁷

Selle asjaolu on ilmekalt esile toonud uue põlvkonna uurijate süvendatud tähelepanu pöördumine kadunud kroonikale juba käesoleval aastatuhandel. Oluline ajend selleks oli leid Berliinist: Preisi Kultuurivara Salajasest Riigiarhiivis leiduv kesk-aegse käsikirja fragment kolmekümne vaid

⁹ G. Berkholz. Renner's livländische Chronik. – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands 12 (1880), lk. 184–189. Vt. ka. K. Höhlbaum. Die jüngere livländische Reimchronik, lk. XV.

¹⁰ K. Höhlbaum. Die jüngere livländische Reimchronik, lk. V.

¹¹ S. Vahtre. Jüriöö ülestõus Marburgi Wigandi kroonikas. Tekstikriitiline arutlus. – Akadeemia 1998, nr. 12, lk. 2477–2502.

¹² Kokkuvõtet tollasest uurimisest vt. ka: N. Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Hrsg. von G. von Rauch. Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 20. Köln, Wien, 1986, lk. 13–14; S. Vahtre. Die Darstellung des Estenaufstandes 1343 bis 1345 in Deutschordenschroniken. – Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag. Hrsg. von B. Jähnig und K. Militzer. Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 12. Münster, 2004, lk. 57–58.

¹³ P. Johansen. Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlaß ergänzt und hrsg. von H. von zur Mühlen. Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Bd. 14. Köln, Weimar, Wien, 1996, lk. 28–31.

¹⁴ K. Höhlbaum. Die jüngere livländische Reimchronik, lk. V–VI. Siiski arvas Höhlbaum, et ta on leidnud Renneri tekstist vähemalt neli kokkukuuluvat, alget värsirida, vt. samas lk. XIX–XX.

¹⁵ [S. Vahtre], Bartholomäus Hoeneker, lk. 51; S. Vahtre. Jüriöö, lk. 10–11.

¹⁶ K. Kläviņš. Das mittelalterliche Livland und der christliche Westen: Symbiosen deutscher und baltischer Lebensformen nach der *Jüngeren Livländischen Chronik* des Bartholomäus Hoeneker. – Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein-Gesellschaft 16 (2006/2007), lk. 209–210; L. Vahtre. Küsitavused ja tugevused kaalukausil. – Ajalooline Ajakiri 2013, nr. 2, lk. 254 („Bartholomeus Hoeneker kroonika säilinud osad“); L. Vahtre. Tünnitais koos kulbitaiega. – Akadeemia 2013, nr. 4, lk. 727 („noorema riimkroonika säilinud osad“). Vt. ka E. Tarvel. Saarlaste jaagupilaupäeva ülestõus 1343. aastal. – E. Tarvel. Ajalookimbatused. Koost. M. Seppel. Eesti mõttelugu, kd. 109. Tartu, 2013, lk. 190–195.

¹⁷ M. Neecke. Textfeld 4: Ausblick – Prosauflösungen im Reich. – E. Feistner, M. Neecke, G. Vollmann-Profe. Krieg im Visier. Biblepik und Chronistik im Deutschen Orden als Modell korporativer Identitätsbildung. Hermaea. Germanistische Forschungen, neue Folge, Bd. 114. Tübingen, 2007, lk. 228–231.

osaliselt loetava värsireaga¹⁸ võib olla lõik „Liivimaa noorema riimkroonika“ tekstist. Tegu on pärgamendilehega, mida 15. sajandi lõpu Preisimaal oli kasutatud köitematerjalina, seepärast on tekst kahjustatud. Esimesena esitas oletuse, et tegu on ridadega nooremast riimkroonikast, Saksa germanist Ralf G. Päsler.¹⁹ Selles ei leidu äratuntavaid sündmusi, daatumeid ega isikuid, ilma nimeta on mainitud Võnnu foogti (?) ja kedagi piiskoppi.²⁰ Saksa germanist ja raamatuteadlane Arno Mentzel-Reuters on oletanud, et katkend võib pärineda mingite 1343. aasta sündmuste (Põide piiramine?) kirjelduse juurest,²¹ kuid kindlamat pidepunkti selleks oletuseks pole.

Prantsuse medievist Mathieu Olivier omakorda identifitseeris ühes sama arhiivi, samuti algupäraselt küllap Gdańskist pärinevas koodeksis (vahemikust u. 1520–1548) leiduvad kaks riimkroonika fragmenti kui lõigud „Liivimaa nooremast riimkroonikast“ (vastavalt 71 ja 154 rida).²² Esimese lõigu puhul võib tegu olla kroonika sissejuhatava osaga, teises lõigus on jutustatud näljahädast Liivimaal 1315. aastal (daatum on tekstis olemas).²³ Johanseni arvamuse, et „Liivimaa noorem riimkroonika“ ei olnud Renneri 1315. aasta näljahäda kirjelduse allikaks, lükkab Olivier niisiis põhjendustega tagasi.

Avastatud ja nüüdseks ka trükitis avaldatud fragmendid riimkroonikast lükkavad ümber terve rea seniseid enam-vähem üldiselt aktsepteeritud oletusi „Liivimaa noorema riimkroonika“ kohta. Kõigepealt, see polnud

alamsaksakeelne, vaid oli kirjutatud idapoolses kesksaksa keeles (*Ostmitteldeutsch*). Sellest tõdemusest piisab, et Mathieu Olivieri sõnul, „teha halastuslask ettekujutusele kirjanduslikult tagasihoidlikust alamsaksa riimkroonikast“.²⁴ Johann Renneri poolt kasutatud käsikirjas olid vanem ja noorem riimkroonika ilmselt üheks koodeksiks ühendatud, ja kuna nad olid kirjutatud ka sarnases keeles, käsitleski Renner neid võib-olla üheainsa teosena. Kui senised uurijad arvasid, et neil õnnestus Renneri tekstist leida jälgi alamsaksa riimidest, siis Mentzel-Reuters näitas, et sedasama võib hea tahtmise korral teha ka kesksaksa keelest lähtudes ja vastav argumentatsioon – riimide abil näidata, et riimkroonika oli alamsaksakeelne – on järelikult väärtusetu.²⁵

Lisaks on esile toodud terve rida muid reservatsioone seni üldiselt tunnustatud arvamuste kohta riimkroonika asjus. Ainus, mida me Hoeneke kohta teame, on see, et ta oli Saksa ordu preester Liivimaal. Ülejäänu – teenistus ordumeistrite kaplanina või pärinemine Osnabrückist – on pelgalt ilma kindlama aluseta oletused. Ordumeistrite kauaaegse kaplani – tegelikult siis ka sekretäri – puhul võinuks oodata, et tema nimi on sattunud kirja ka mõnesse kaasaegsesse dokumenti. Muide, Mentzel-Reuters soovitab krooniku nime lugeda mitte *Hoeneke* (pikk o), vaid *Höneke*.²⁶

Need tulemused sunnivad täiesti ümber hindama küsimuse riimkroonika ja Renneri kroonika tekstide omavahelisest suhtest.²⁷

¹⁸ R. G. Päsler. Katalog der mittelalterlichen deutschsprachigen Handschriften der ehemaligen Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg. Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 15. München, 2000, lk. 172–173 nr. 3050.22.

¹⁹ R. G. Päsler. Deutschsprachige Sachliteratur im Preußenland bis 1500. Untersuchungen zu ihrer Überlieferung. Aus Archiven, Bibliotheken und Museen Mittel- und Osteuropas, Bd. 2. Köln, Weimar, Wien, 2003, lk. 272–273.

²⁰ Publikatsioon vt. A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 54–58.

²¹ A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 17, 51.

²² M. Olivier. Zwei Exzerpte aus der 'Jüngeren livländischen Reimchronik' des Bartholomaeus Hoeneke? – Neue Studien zur Literatur im Deutschen Orden. Hrsg. von B. Jähnig, und A. Mentzel-Reuters. Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur. Beihefte, Bd. 19. Stuttgart, 2014, lk. 289–310.

²³ Publikatsiooni vt. M. Olivier. Zwei Exzerpte, lk. 302–307.

²⁴ M. Olivier. Zwei Exzerpte, lk. 302.

²⁵ A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 32–37.

²⁶ A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 26–31. Vt. ka M. Neecke. Textfeld 4, lk. 229.

²⁷ Vt. ka J. Kreem. [Arvustus: Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland]. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr. 3/4, lk. 359–360.

Võrreldes originaaliga Johann Renneri kroonika seda osa, mis tugineb „Liivimaa vanemale riimkroonikale“,²⁸ jõudis Konstantin Höhlbaum järeldusele, et Renner „tugineb vahetult, sõnasõnalt [vanemale] riimkroonikale, kirjutab ta siis täielikult ümber või võtab selle üksikasjaliku jutustuse osalt samu väljendeid kasutades mõne lausega kokku“.²⁹ Paul Johansen iseloomustas Renneri ümberjutustust kui „usaldusväärset ja bürokraatlikult täpset“.³⁰ Sulev Vahtre sõnul oli Renner „väga täpne kompilaator ... Üksikud erinevused on seletatavad allika mittemõistmisega“.³¹ „Sisuliselt on Renner ta [noorema riimkroonika, A. S.] meile ometi valdavas osas säilitanud.“³²

Need hinnangud lähtuvad aga tänase pilguga vaadates üsna piiratud arusaamast, mis on ühe kroonika sisu. Nii Höhlbaum kui ka Vahtre seadsid oma ülesandeks välja selgitada, missugune teave 14. sajandi sündmuste kohta pärineb riimkroonika algtekstist, misugune on Renneri lisandus. Selles mõttes on ümberjutustus tõepoolest täpne: Renner kasutas vastavas kroonikaosas põhiliselt ühteainsat allikat ja refereeris seda, lisa-des omalt poolt vaid väga üksikuid oletusi või arvamusi. Kuid seda laadi teave pole ju ainus, mida kroonikad sisaldavad. Tegelikult lühendas Renner oma alusteksti tugevasti.³³ Ta tõlkis kesksaksakeelse algteksti alam-saksa keelde. Ta jutustas värssteksti ümber proosas. Tähendab, meieni ei ole jõudnud riimkroonika sõnavara, rõhuasetused, seletused. Juba Sulev Vahtre tõi esile, et võib-olla on Renner oma ümberjutustuses originaali „eestlased“ asemel kasutanud sõna „talupojad“.³⁴ 16. sajandi keskel võis nende vahele tõesti enam-vähem panna võrdus-

märgi, aga kas ka kakssada aastat varem? Kui Renneri kroonika kajastab Jüriöö ülestõusu talupoegade mässuna, siis kas see oli nii juba Hoeneke algtekstis, või on see Renneri tõlgendus?

Niisiis vahendab Renneri tekst enam-vähem riimkroonika teavet väliste sündmuste kohta, kuid mitte hinnanguid, seletusi ja mitte tingimata ka sõnavara. Renner tundis „huvi maa ajaloo vastu, samas kui tema allikad olid seotud Liivimaa ristiusustamise ülistamisega. Selle sideme kohta ei saa Renneri pakutud tekstist enam midagi välja lugeda.“³⁵ Oma aja tüüpilise luterliku autorina jättis ta keskaegseid tekste kasutades välja katoliikliku kultuse: pühakud ja Jumalaema.³⁶

Tulemaks nüüd tagasi Jüriöö loo juurde, olgu siinkohal näitena võrreldud ühe varasema ülestõusu – Saaremaa 1261. aasta vastuhaku – kirjeldust „Liivimaa vanemas riimkroonikas“ ja Johann Renneri kroonikas. Kõigepealt, riimkroonika 210 värsireale³⁷ vastab Renneri kroonika publikatsioonis kaheksa lauset.³⁸ Renner on jätnud välja riimkroonika käsitluse ülestõusust kui usutaganemisest, piirdudes nentimisega, et saarlased tahtsid orduvõimust vabad olla. Ära on jäänud suurem osa sõjaväe kokkukutsumise loo detaile, ei mainita Jumalaema ega Kristuse abi, mis aitas riimkroonika sõnul Muhu väinadel kõvasti kinni külmuda ja sõjaväe mandrilt saarele suundumise üldse võimalikuks tegi. Suurim väljajätt on saarlaste ja ordu juhtide läbirääkimiste üksikasjad. Veel üks oluline kärbe on teave, et ülestõusnute vastu sõdisid ka piiskopi läänimehed. Usutaganejate sõjast Jumala tahet täitvate rüütlite vastu on saanud vastuhakk orduvõimule.

²⁸ Liivimaa vanem riimkroonika. Tlk. U. Eelmäe, toim. E. Tarvel. Tallinn, 2003.

²⁹ K. Höhlbaum. Joh. Renner's livländische Historien, lk. 25–26.

³⁰ P. Johansen. Balthasar Rüssow, lk. 27.

³¹ [S. Vahtre]. Bartholomäus Hoeneke, lk. 17.

³² [S. Vahtre]. Bartholomäus Hoeneke, lk. 20. Sulev Vahtre rõhutused.

³³ M. Olivier. Zwei Exzerpte, lk. 297–298; M. Neecke. Textfeld 4, lk. 226.

³⁴ S. Vahtre. Jüriöö, lk. 12.

³⁵ A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 38.

³⁶ A. Mentzel-Reuters. Bartholomaeus Hoeneke, lk. 51–52.

³⁷ Liivimaa vanem riimkroonika, read 6105–6314.

³⁸ Johann Renner's livländische Historien, lk. 45–46.

Vaimulikud aspektid koos terve rea detailidega on kaduma läinud, sest need polnud Renneri jaoks enam olulised. Ühesõnaga, uus tekst on piisavalt erinev, et tõdeda: Bartholomäus Hoencke kroonika oli Johann Renneri kroonika allikaks, kuid viimane ei ole esimest meie jaoks säilitanud. Keskaegse vaimuliku rüütliordu riimkroonika asemel on meil 16. sajandi protestantlik regionaal-kroonika.

Kogu see lugu viib lõpuks välja vana küsimuseni, mida vähemalt viimastel aegadel on küll esitanud pigem ajaloohuvilised kui kutselised keskaja-uurijad: kas on veel Eesti vanema ajaloost seni teadmata allikaid? Vastus, mille heaks näiteks on noorema riimkroonika arvatavate fragmentide leidmine, kõlab „jah ja ei“: kuigi iial ei maksa öelda iial, on väga ebatõenäoline leida Euroopa arhiividest ja raamatukogudest midagi sellist, mis räägiks 12.–14. sajandi Liivimaa ajaloost ja ühtlasi oleks uurijast täiesti puutumata. Küll aga on üsna kindlasti asjassepuutuvaid tekste, mis on küll mõnes teises seoses tuntud ja kenasti kataloogitud, kuid mida seni keegi pole osanud siduda näiteks Eesti või teiste Läänemere maadega. Eesti ja Euroopa ajalugu keskajal on lahutamatu seotud, see ongi tegelikult üks ja seesama.

Artikkel on kirjutatud Eesti Teadusagentuuri finantseeritud projekti PUT 107 raames.

Anti Selart

(1973), *PhD*, keskaja professor,
Tartu Ülikool, Lossi 3, 51003 Tartu,
anti.selart@ut.ee